

ФАКТОРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ РЕГІОНУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті визначено сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів забезпечення конкурентоспроможності фермерських господарств з урахуванням регіональних тенденцій їх розвитку. Обґрунтовано пріоритетні фактори конкурентоспроможності та визначено стратегічні цілі, досягнення яких забезпечить сталий розвиток фермерських господарств і зміцнення їх позицій на аграрному ринку.

The totality of the external and internal factors providing of the competitiveness farmhouses are determined in the article taking into account regional development tendencies. The priority factors of competitiveness rising are substantiated and the strategic purposes which lead to the stable development of farmhouses and their strengthening in the agromarket are defined.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Адаптація вітчизняної аграрної економіки до функціонування в умовах активізації ринково-конкурентного середовища та поглиблення міжнародної економічної інтеграції вимагає пріоритетного вирішення економічною наукою та практикою господарювання комплексу проблем, пов'язаних зі сталим розвитком підприємницьких структур агробізнесу, серед яких належне місце посідають фермерські господарства. У процесі трансформаційних змін більшість фермерських господарств опинилися у критичному стані через недосконалість системи організаційно-економічних та фінансово-кредитних механізмів господарювання. Існування та розвиток фермерських господарств відбувається в умовах нестабільності та зростання змін в зовнішньому середовищі, непрогнозований вплив яких на діяльність підприємств негативно позначається на показниках ефективності господарювання та призводить до ризикованості здійснення виробничо-господарських операцій, зниження рівня їх конкурентоспроможності.

Тому актуалізується проблема забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку фермерських господарств на основі обґрунтування перспективних напрямків їх діяльності, переходу на якісно вищий рівень розвитку, розробки відповідних заходів, які б дозволили їм пристосуватися до існуючих змін ринкового середовища та посилити свої конкурентні позиції на ринку. За таких умов нагального вирішення потребує питання дослідження і обґрунтування основних факторів, що впливають на рівень результативних показників господарської діяльності фермерських господарств з метою визначення потенційних можливостей підвищення їх конкурентоспроможності.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Загальні проблеми конкуренції та конкурентоспроможності підприємств досить ґрунтовно розглянуті як у теоретичному, так і у практичному аспектах у працях відомих зарубіжних та вітчизняних вчених-економістів різних часів: К. Макконелла, М. Портера, І. Ансоффа, Р. Фатхутдінова А. Юданова, Г. Азоева та ін. Окремі питання конкурентної політики, забезпечення конкурентоспроможності підприємницьких структур аграрного сектора економіки, у т.ч. фермерських господарств, знайшли відображення у працях В. Месель-Веселяка, П. Саблука, Ю. Наумова, М. Маліка, Л. Мармуль, О. Єрмакова, І. Червена, Л. Євчук, О. Школьного та ін. Багатогранність категорії конкурентоспроможності підприємства зумовлює значну увагу до неї з боку вчених економістів. Категорія «конкурентоспроможність» має різні тлумачення в економічній літературі. Для її характеристики М. Портер використовує порівняння конкурентних переваг, чинників управління та ефективності використання ресурсів [1, с.24–25, 196].

За визначенням провідного науковця Р. А. Фатхутдінова, конкурентоспроможність – це властивість об'єкта, що характеризується ступенем реального чи потенційного задоволення ним конкретної потреби у порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на даному ринку [2, с.270].

Більш адекватним сучасним реаліям є визначення конкурентоспроможності підприємства С. Шевельовою як здатності підприємства підтримувати стійкі позиції на ринку, функціонувати прибутково, бути привабливим для інвесторів, заслужити добрий імідж серед споживачів та різноманітних суб'єктів господарювання [3, с.94].

Досліджуючи проблеми забезпечення конкурентоспроможності в регіональному АПК, І. І. Червен та Л. А. Євчук до основних факторів впливу на конкурентоспроможність аграрних підприємств відносять ресурси, робочі процеси, менеджмент якості, попит, корпоративну культуру, економічну політику держави, стратегію підприємства, міжгалузеві зв'язки, диспаритет цін, природно-кліматичні умови, менеджмент підприємств [4, с.98].

О. О. Школьнік зазначає, що конкурентоспроможність аграрного підприємства визначається продуктивністю наявних ресурсів, рівнем витрат та цін, чинниками економічного середовища (кредитно-грошова та фіскальна політика, обмінний курс національної валюти, циклічність коливання економіки, макроекономічна стабільність, інвестиційний клімат), можливістю участі у світовому та вітчизняному ринках, ефективністю людських ресурсів, а також науково-технічним потенціалом [5, с.11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В умовах зростання соціально-економічної невизначеності в Україні та її регіонах підвищується рівень невизначеності та ризику у виробничій діяльності фермерських господарств, що зумовлює необхідність визначення основних факторів впливу на рівень їх конкурентоспроможності з урахуванням регіональних тенденцій розвитку, визначення стратегічних цілей діяльності відносно посилення їх позицій на аграрному ринку.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення основних тенденцій розвитку фермерських господарств в Одеській області, визначення і обґрунтування основних факторів, що впливають на рівень конкурентоспроможності фермерських господарств з урахуванням регіональних особливостей їх функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин аграрний сектор України представлений різними формами господарювання, серед яких найпоширенішим різновидом приватного підприємництва є фермерські господарства. Проте в ході становлення більшість фермерських господарств опинилися перед значними труднощами: слабка орієнтація у вимогах ринкової економіки; недостатня матеріальна і технічна озброєність виробництва (без можливостей застосування передових технологій); відсутність достатньо потужних джерел фінансування; неналагодженість економічних зв'язків з партнерами; психологічна й організаційна невідповідність працювати в умовах ринкових відносин. Сучасні реалії господарювання фермерських господарств відзначаються недостатнім рівнем їх конкурентоспроможності, що унеможливорює здатність забезпечити розширене відтворення, зумовлює ризик неплатоспроможності та, як наслідок, призводить до банкрутства.

Створення і становлення фермерських господарств у аграрній сфері економіки Одеської області проходило в динамічних, часто змінюваних умовах і за роки реформування відносин власності набуло значного розвитку. За кількістю фермерських господарств Одеська область займає провідні позиції серед інших областей та посідає перше місце в Україні. Якщо у 1991 р. налічувалося 189 фермерських господарств, то у 2010 р. їхня кількість становила 5766 господарств. У користуванні фермерських господарств знаходиться 334,0 тис. га власних та орендованих земель (рис. 1). Найвищі темпи зростання кількості фермерських господарств в області припадають на 1991–1995 рр., коли їхня кількість за рік збільшувалася у середньому у 2,2 рази. Стрімке нарощування кількості фермерських господарств було зумовлено прийняттям ряду нормативно-правових актів щодо забезпечення регулювання процесу створення та розвитку фермерських господарств, а також реформу-

ванням земельних відносин. За 1995–2005рр. темпи зростання кількості фермерських господарств дещо уповільнилися, їх середньорічний приріст становив 5,1 відсотка [6].

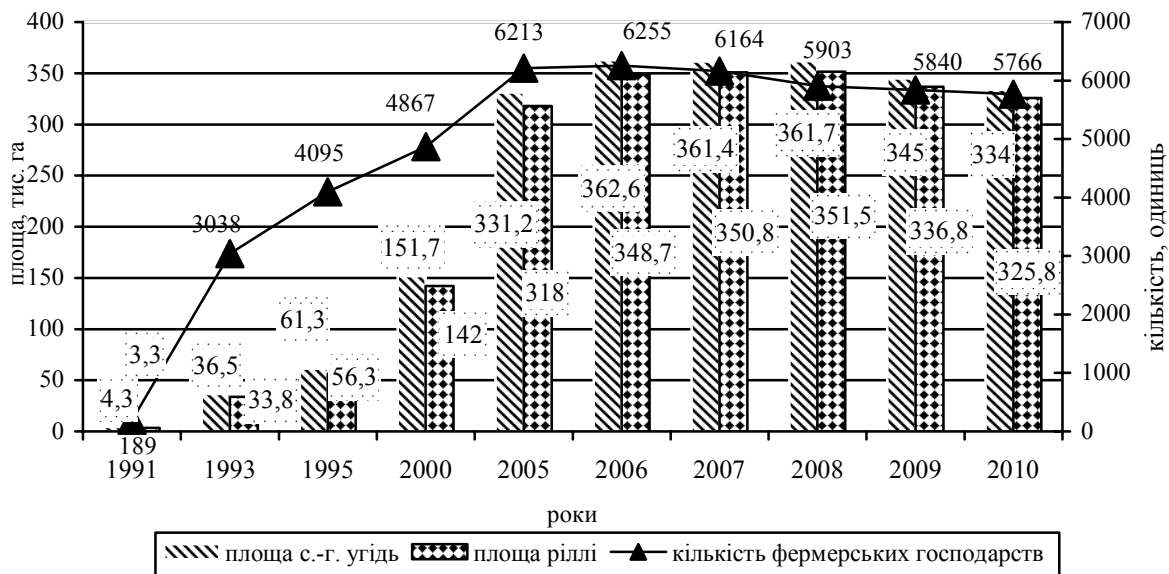

Рис. 1. Динаміка розвитку фермерських господарств Одеської області

Наведені дані свідчать про загальне зростання кількості фермерських господарств по 2006 рік. Але починаючи з 2007 року відбувається щорічне їх зменшення, що обумовлено негативним впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників на розвиток підприємництва в аграрній сфері в умовах суцільної економічної кризи. Більшість фермерських господарств є дрібнотоварними, і, як наслідок, вони не витримують конкуренції на ринку аграрної продукції поряд із великими агроформуваннями. Зменшення загальної кількості фермерських господарств також пояснюється тим, що фермери надають перевагу кооперації за умови їх об'єднання на базі провідних господарств, що дасть змогу організувати високоефективне виробництво, дозволяє виконувати сільськогосподарські роботи в оптимальні строки.

Слід відзначити, що до 2008 року основною тенденцією розвитку фермерства в області було не тільки збільшення кількості фермерських господарств, а й розширення розмірів їх землекористування. Проте протягом останніх років спостерігається зменшення площі сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських і відповідно до їх середнього розміру з 61 га у 2008 році до 58 га у 2010 р. Середній розмір фермерського господарства в Україні у 2010 році становив 103,3 га.

Сучасний стан сільськогосподарського виробництва вказує на те, що зміна форми власності та господарювання не призвели сьогодні до появи ефективного власника. Фермерські господарства, недивлячись на значну питому вагу в кількості суб'єктів господарювання аграрного сектора, посідають порівняно незначне місце й роль у виробництві продукції сільського господарства області поряд з іншими формами господарювання на селі. Питома вага у загальному виробництві валової продукції сільського господарства області у 2010 році становила 7,8%.

Пристаювання фермерських господарств до мінливого ринкового середовища визначило економічну недоцільність займатися виробництвом продукції тваринництва і виробничу орієнтованість переважної більшості підприємців на вирощування обмеженого переліку високоліквідних культур, які забезпечують прибутковість цих господарств. Такими видами продукції є зернові та технічні культури. Частка рослинництва в загальному виробництві продукції фермерськими господарствами у 2008 році складає 97,1%.

Ураховуючи загальний уповільнений стан розвитку фермерства в області динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції за останні 3 роки має негативну тенденцію (табл. 1).

Показники виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами Одеської області [6]

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Валова продукція сільського господарства, млн. грн.	277,9	323,9	161,8	452,1	336,8	360,0
Валова продукція в розрахунку на 1 господарство, тис. грн.	44,7	51,8	26,2	76,6	57,6	62,4
Валова продукція в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	83,9	89,3	44,8	125,0	97,6	107,8
Обсяги виробництва окремих видів продукції рослинництва, тис. ц						
- зернові та зернобобові	3911,1	4632,8	1870,3	6138,7	4632,9	4624,5
- соняшник	584,8	568,7	139,6	506,5	378,9	549,0
- ріпак	32,4	71,5	215,4	823,8	443,0	595,6
- овочі	207,2	202,3	76,7	124,6	152,5	100,8
- виноград	22,9	27,3	48,9	59,2	82,2	58,4
Обсяги виробництва окремих видів продукції тваринництва, т						
- м'ясо яловичини	250	224	201	85	78	122
- м'ясо свинини	216	415	1056	621	231	341
- молоко	3321	2938	2404	2190	2079	2120

У зв'язку з недосконалістю чинного законодавства, недостатньою державною підтримкою, слабкою соціальною захищеністю діяльність фермерських господарств не принесла бажаних результатів. Низькою залишається конкурентоспроможність виробництва, неналагоджена ефективна система реалізації продукції, матеріально-технічного і виробничого обслуговування, спостерігається певна відірваність сільськогосподарських виробників від ринків інформації, кредитів, бюджетного фінансування.

Усе це призвело до послаблення економічної стійкості більшості суб'єктів господарювання аграрного сектора економіки. Діяльність фермерських господарств у сучасних економічних умовах характеризується великим ступенем ризику, пов'язаним зі змінами попиту і пропозиції продукції, неналагодженістю економічних зв'язків з партнерами. Підприємці, що зайняті в агробізнесі, недостатньо знають про своїх конкурентів та товар, який вони пропонують, як організований їхній бізнес, сильні та слабкі сторони. Ця невизначеність призводить до того, що певна кількість господарств опинилася у ситуації виживання і основною метою їх функціонування є забезпечення і підтримка достатнього рівня своєї конкурентоспроможності, можливості адаптації до змін ринкової ситуації.

Конкурентоспроможність суб'єктів господарювання – це багатогранне поняття, яке визначається різними методичними підходами та кількісними критеріями виміру. Водночас конкурентоспроможність фермерських господарств має характерні особливості, пов'язані як із специфікою сільського господарства, як виду економічної діяльності, так і з особливостями функціонування фермерських господарств, як організаційно-правової форми.

Особливістю функціонування фермерських господарств є те, що в них не завжди є можливості самостійно, в повному масштабі, забезпечити маркетингову діяльність, гарантії реалізації виробленої продукції, гарантованого матеріально-технічного і фінансового забезпечення виробництва, селекційно-генетичних заходів. На ринку фермер вступає у економічні відносини, які регламентуються системою законів, аграрною політикою, кредитною системою держави, системою матеріально-технічного постачання сільськогосподарського виробництва, формами і каналами реалізації продукції та інші.

Для фермерського господарства конкурентоспроможність – це забезпечення оптимального співвідношення між обсягами виробництва і реалізації продукції та його

ресурсним потенціалом, платоспроможності та інвестиційної привабливості підприємства, зменшення природних і економічних ризиків приватного господарювання. З іншого боку, під конкурентоспроможністю слід розуміти здатність фермерських господарств виробляти продукцію, яка користується попитом на ринку, а також шукати напрямки збільшення своєї частки на ринку. Із наведеного визначення конкурентоспроможності фермерських господарств можна виокремити три складові:

- реальна конкурентоспроможність, яка забезпечує виробництво і показує його здатність виробляти і реалізувати конкурентоспроможну за своєю якістю та ціною продукції;
- потенційно-ресурсна конкурентоспроможність фермерського господарства, яка відображає ефективність використання виробничо-ресурсного потенціалу;
- інвестиційна привабливість як результат інвестиційної конкурентоспроможності, яка передбачає здатність спрямування інвестиційних вкладень так, щоб забезпечити їх окупність і трансформацію у зростання виробництва, отримання результатів для розширеного відтворення і гарантоване повернення вкладеного капіталу.

Конкурентоспроможність фермерських господарств залежить від великої кількості факторів, які умовно можна поділити на внутрішні (земля та її якість, трудові ресурси, засоби виробництва, матеріалозабезпеченість, ступінь кооперування господарської діяльності) та зовнішні – селекційно-генетичний і агро-біокліматичний потенціал регіону, законодавча база, державна підтримка фермерських господарств, кредитна система, умови реалізації продукції та матеріально-технічне забезпечення, діяльність інших господарств-конкурентів (рис. 2).

Рис. 2. Фактори конкурентоспроможності фермерських господарств

Ураховуючи особливості функціонування аграрного сектора економіки, забезпечення стабільного розвитку сільськогосподарських підприємств, у тому числі фермерських господарств, в значній мірі залежить від державної фінансової підтримки через цільові

програми, які регламентують порядок одержання та використання бюджетних коштів. Однак позиція фермерських господарств залишається вкрай незадовільною, більшість із них не підпадає під механізм дії цільових програм, відмічається велика нерівномірність фінансування фермерських господарств за рахунок коштів Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. З боку держави відсутня довгострокова фінансова підтримка фермерських господарств з низькими відсотковими ставками. Кредитні ресурси в банках надто дорогі. Крім того, у фермерів відсутні матеріально-технічні засоби для оформлення застави майна.

Для досягнення відповідного рівня конкурентоспроможності фермерські господарства повинні передусім використовувати внутрішні можливості щодо забезпечення ефективного використання наявного виробничо-ресурсного потенціалу та проведення маркетингової діяльності.

Одним із основних чинників забезпечення ефективності господарювання та підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств, на думку багатьох науковців, є розширення розмірів їх землекористування [7, с.65–66]. Фермерські господарства Одеської області значно диференційовані за розмірами землекористування, серед яких 4125 господарств (55% від загальної кількості) мають у володінні до 50 га сільськогосподарських угідь. Наряду із господарствами, які мають незначні земельні площі виділяються групи фермерів, що володіють землею у розмірі від 500 до 100 га (70 господарств) та понад 1000 га (50 господарств). Це є позитивним явищем, оскільки стабільний розвиток даної форми господарювання передбачає становлення крупнотоварного виробництва. Оптимальні розміри землекористування сприятимуть дотриманню агротехнічних вимог, найбільш раціональному та ефективному використанню складових елементів виробничого потенціалу – трудових ресурсів і основних засобів, і в результаті забезпечуватимуть високу врожайність сільськогосподарських культур та окупність витрат.

Диференціація фермерських господарств за розмірами землекористування зумовлює певні особливості формування їх виробничого потенціалу, можливості дотримання агротехніки вирощування сільськогосподарських культур, удосконалення технологій, залучення інвестицій та інше, що зумовлює їх конкурентоспроможність. Господарства з площею сільськогосподарських угідь понад 100 га краще забезпечені засобами виробництва і менш залежні від інших виробничих суб'єктів, які надають їм відповідні технічні послуги як в організаційному, так і в економічному аспектах. Переважна більшість невеликих фермерських господарств користується послугами машино-тракторного парку сільськогосподарських підприємств інших організаційно-правових форм та великих фермерських господарств. Головною причиною недостатнього рівня матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств є відсутність власного капіталу та умов доступу до кредитів, а також неадекватне співвідношення між цінами на технічні засоби та сільськогосподарську продукцію. Складність вирішення проблеми технічного забезпечення полягає і в тому, що техніка потрібна максимально наближена до розмірів фермерських господарств та їх виробничого спрямування. Нестача власних обігових коштів позбавляє підприємства можливості придбання матеріально-технічних засобів у необхідному обсязі, виконання усіх передбачених технологією сільськогосподарських робіт в оптимальні строки. Вирішити цю проблему можна створенням мережі обслуговуючих кооперативів агросервісного та агрохімічного типу, товариств по сумісному використанню техніки, що дасть можливість зменшити витрати на її утримання, і у підсумку – знизити собівартість продукції.

Неналагоджена ефективна система матеріально-технічного і виробничого обслуговування, обмежена доступність до ринків збуту, відсутність інформації про ринкову кон'юнктуру, реальні ціни на окремі види продукції призводить до зменшення обсягів виробництва і реалізації продукції, і внаслідок цього, втрати позицій на ринку. Існуючі канали реалізації продукції не відображають інтереси безпосередніх товаровиробників сільськогосподарської продукції, що призводить до зниження їх доходів і погіршення

фінансового стану.

Вирішення проблеми реалізації продукції може бути здійснено за рахунок створення оптових продовольчих ринків, метою яких є поліпшення умов просування продукції фермерських господарств до споживача, що дозволить фермерам вийти на прямі зв'язки з реалізації продукції без посередників. Але збутова діяльність суб'єктів агробізнесу належить до можливостей зовнішнього середовища і у значній мірі носить об'єктивний характер [8, с.260]. Тому основою маркетингової роботи у фермерських господарствах повинна стати розробка оптимальної програми виробництва основних видів продукції відповідно до вимог ринку і потреб споживачів з урахуванням внутрішніх можливостей використання наявного ресурсного потенціалу, що дозволить оптимізувати отримання прибутків на одиницю залучених у виробництво земель та інших ресурсів. При цьому вибір оптимальної виробничої програми повинен оцінюватися з урахуванням переваг ведення високоефективних галузей, їх вдалого сполучення, адекватності до регіональних природно-кліматичних умов господарювання, що дозволить врахувати вплив агробіокліматичного та агротехнологічного потенціалу на якість виробленої продукції, забезпечить конкурентні переваги підприємств за рахунок зниження собівартості продукції, що, у свою чергу, дозволить фермерським господарствам вигравати цінову конкуренцію на ринку.

Фермерські господарства та їхні об'єднання повинні реагувати на зміни у зовнішньому середовищі, що створює безперервні загрози позиції господарства на ринку. У цих умовах фермерські господарства повинні прогнозувати та враховувати можливі зміни якнайшвидше. Швидкість реагування пов'язана з раціональним використанням власних можливостей розробки і реалізації власної стратегії розвитку як комплексу специфічних заходів щодо вибору стратегічних напрямків розвитку, визначення основних цілей, спрямованих на реалізацію найкращих з можливих варіантів оптимального виробництва і реалізації продукції за умови раціонального використання ресурсного потенціалу, створення сприятливих внутрішніх та зовнішніх умов успішного функціонування.

На основі попередніх досліджень [9, с.240], враховуючи досвід функціонування фермерських господарств у сучасних економічних умовах, а також пропозиції Експертного комітету зі стратегічного планування Одеської обласної державної адміністрації основні стратегічні цілі аграрних формувань можна сформулювати так:

1. Ефективне і раціональне використання земельних ресурсів, що передбачає:
 - а) оптимізацію посівних площ та сівозмін;
 - б) поліпшення якісних характеристик ґрунтів;
 - в) додаткове залучення орендованих земель, що сприятиме збільшенню розмірів землекористування фермерських господарств.
2. Формування нового економічного механізму з ринковою орієнтацією, що передбачає:
 - а) визначення прибуткових видів діяльності;
 - б) пошук та розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції;
 - в) маркетингову діяльність;
 - г) об'єднання інтересів товаровиробників для підвищення їх конкурентоспроможності (кооперація, інтеграція);
 - д) матеріальну мотивацію праці.
3. Модернізація матеріально-технічної інфраструктури, що передбачає:
 - а) технічна модернізація сільськогосподарського виробництва на основі ресурсозберігаючих технологій;
 - б) ефективне використання наявної техніки у своєму господарстві та надання послуг іншим агроформуванням.
4. Кадрове забезпечення, що передбачає:
 - а) ефективне використання наявних трудових ресурсів;
 - б) підготовку і перепідготовку висококваліфікованих кадрів;

Таким чином, стабільний розвиток фермерських господарств можливий за умови впровадження у дію власних можливостей ефективного використання виробничо-ресурсного потенціалу, визначення стратегічної програми та чітких довгострокових цілей розвитку, реалізація яких сприятиме підвищенню конкурентоспроможності фермерських господарств.

Висновки і перспективи подальших розробок. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин діяльність фермерських господарств проходить в динамічних, часто змінюваних умовах, що негативно позначається на загальних показниках їх виробничо-

господарської діяльності. Низькою залишається конкурентоспроможність виробництва, неналагоджена ефективна система реалізації продукції, матеріально-технічного і виробничого обслуговування, спостерігається незадовільний стан бюджетного фінансування та кредитування фермерських господарств.

З метою забезпечення стабільного розвитку фермерських господарств та посилення їх позицій на аграрному ринку основними пріоритетами має стати реалізація внутрішніх чинників забезпечення їх конкурентоспроможності, а саме:

- оптимізація розмірів землекористування, що дозволить більш раціонально використовувати виробничий потенціал та забезпечить ефективність господарювання;
- розробка оптимальної програми виробництва основних видів продукції відповідно до вимог ринку і потреб споживачів з урахуванням внутрішніх можливостей використання наявного ресурсного потенціалу, що дозволить оптимізувати отримання прибутків на одиницю залучених у виробництво земель та інших ресурсів;
- поглиблення інтеграційних процесів і кооперування діяльності фермерських господарств, що забезпечить високий рівень вирішення проблем маркетингової діяльності та матеріально-технічного й технологічного забезпечення виробництва;
- розробка власної стратегії розвитку з урахуванням досвіду конкретного підприємства та особливостей його діяльності, реалізація якої забезпечить формування стійкої конкурентної позиції на ринку.

Подальшого дослідження потребує визначення та розробка алгоритму вибору стратегії розвитку фермерських господарств залежно від загального економічного стану та особливостей їх функціонування, обґрунтування комплексу специфічних заходів, спрямованих на реалізацію найкращих із можливих варіантів оптимального виробництва і реалізації продукції за умови раціонального використання ресурсного потенціалу, створення сприятливих внутрішніх та зовнішніх умов успішного функціонування.

Список використаної літератури

1. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер; [пер. с англ.] – М.: Междунар. отношения, 1993. – 896 с.
2. Фатхутдинов Р. А. Управление конкурентоспособностью организации / Р. А. Фатхутдинов. – М.: Эксмо, 2004. – 544 с.
3. Шевельова С. О. Конкурентоспроможність молочного під комплексу: [монографія] / С. О. Шевельова. – Тернопіль: Збруч, 2001. – 408 с.
4. Забезпечення конкурентоспроможності і економічного зростання в регіональному АПК: [за ред. І. І. Червена, Л. А. Євчук]. – Миколаїв: МДАУ, 2005. – 440 с.
5. Школьній О. О. Формування механізмів управління конкурентоспроможністю аграрних підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / О. О. Школьній. – Миколаїв, 2008. – 40 с.
6. Статистичний щорічник Одеської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.od.ukrstat.gov.ua>.
7. Макаренко П. М. Переваги й обмеження концентрації виробництва у сільському господарстві / П. М. Макаренко, Ю. П. Макаренко // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 3(15). – С. 65–70.
8. Евчук Л. А. Роль системи маркетингу у формуванні конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств: зб. наук. праць. / Л. А. Евчук. – вип. 16, Т. 3. – Кам'янець-Подільський: Подільський державний агротехнологічний інститут, 2008. – С. 259–261.
9. Островський П. І. Стратегія діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах ринкового середовища / П. І. Островський, Т. П. Добрунік // Вісник соціально-економічних досліджень ОДЕУ. – 2003. – № 15. – С. 239–243.

Прийнято до друку 15.03.2012